

Deák Ágnes

KÉT ISMERETLEN KOSSUTH-DOKUMENTUM

1853–1854, Anglia

Kossuth több hónapos amerikai útja után 1852 júliusában tért vissza Angliába. Az ezt követő első hónapokat a csendes visszavonultság jellemezte, de ez az életforma – amint azt Haraszti Éva *KOSSUTH AS AN ENGLISH JOURNALIST* című kötetében (Budapest, 1991. 51. o.) megjegyezte – nem állt összhangban Kossuth alaptermészetével. De anyagi helyzetével sem, hiszen a további években biztos megélhetési forrásként csak nyilvános előadásainak jövedelmére számíthatott. 1852 és 1857 között évente általában két előadókörutat tett, melyek tisztességes bevételt biztosítottak számára. A népes hallgatóságot vonzó nyilvános szereplések mindenekelőtt arra teremtettek alkalmat, hogy az angol közvéleményben igyekeztek ébren tartani a magyar ügy iránt érzett rokonszenvet. Így azután az 1850-es évek derekán politikai tevékenysége – a viszonylag rövid újságírói működés mellett – ezekre az előadói körutakra épült. Mindkét, ez alkalommal közlésre kerülő szöveg ennek egy-egy állomásához kapcsolódik.

1853. május 6-án a londoni Tavern Hall népes munkásgyűlésnek adott otthoni Kossuth írt elhangzott beszédének angol nyelvű fogalmazványát ma a British Library gyűjteménye őrzi.¹ John Hilson *KOSSUTH IN EXILE: A SKETCH* című visszaemlékezése nyomán az ünnepségről részletes beszámoló áll rendelkezésünkre: „*A Shakespeare nevével fémjelzett rendezvényt az az óhaj hívta életre, hogy megemlékezzenek arról a tényről, milyen mértékben járultak hozzá a nagy angol bárd drámái ahhoz, hogy a magyar hebertönzött 1836–37-ben Budán megismerkedjen az angol nyelvvel. Az ajándék a Knight-féle Shakespeare-kiadás díszes kiviteli kötetét foglalta magában, a Kossuth család címerével és finoman kidolgozott ékítményekkel ellátva, átadására a London Tavernben valaha is tartott egyik legnépesebb gyűlés keretében került sor. Lord Dudley Stuart elnökölt, és Douglas Jerrold, „Anglia legsziporkázóbb elméje” mondotta a köszöntőt – nehezen találunk szavakat annak jellemzésére, hogyan felelt meg ennek a testére szabott feladatnak. Jerrold kitűnő hangulatban volt, élvezettel merült sugárzó mondataiba, melyekben humor és bölcsesség versengett egymással, s ez ékesszólását nagy meggyőző erővel ruházta fel. M. Kossuth impozáns szónoklattal köszönte meg a nagyszerű ajándékot, és juttatta kifejezésre a benne felébredő boldog érzelmeket... Az esemény, az azt övező lelkesedés nyilvános cáfolta azokat a durva vádakat, melyeket ellenfelei emeltek údáz dühvel ellene. Beszédét ragyogóvá tették a szónoki művészet finomságai, áthatotta a lángoló hazaszeretet melegsége és az országának jogai iránti szilárd elkötelezettség; mint az idegenben való lét megaláztatásai közepette is megnyilatkozó mestersz, mégis tiszta és makulátlan szellem jelét üdvozolták azt országszerető. Helyesen jegyezte meg egy kritikus: „ez a szenvedélyes szónoki művészet azt a benyomást kelti bennünk, hogy már csaknem elfelejtettük az igazi oratori erőnyeket.” Az eseményről tudósító korabeli lapok beszámolnak arról, hogy az ajándék átadásakor megjelent az angol radikálisok vezére, Richard Cobden és a magyar emigráció befolyásos angliai támogatói közül többen is.²*

Charles Knight *THE PICTORIAL EDITION OF THE WORKS OF SHAKESPEARE* címmel 1838–1841 között megjelent hétkötetes Shakespeare-kiadását egy Shakespeare ge-

rendbetegetes szülőházát utánzó könyvtartó kíséretében nyújtották át. A könyvtartó elejére ezüsttáblácskára a következő szöveget vésették: „*Angol férfiak és nők adakozásából 9215 pennyért vásárolva, nagyrabecsülésük jeleként Kossuth Lajos számára, aki a legnemesebb ügy érdekében gyakorlott mesteri angol nyelvtudását Shakespeare oldalaihól merítette.*” Kossuth később is nagy becsben tartotta az ajándékot, amint erről a nála tiszteletüket tevő látogatók beszámolnak. 1877-ben például a Kossuthot országgyűlési képviselőnek felkérő híres ceglédi százas küldöttség torinói látogatásáról készült összefoglaló külön is megemlíti azt Kossuth dolgozószobájának leírásakor: „... a Shakespeare házában mintájára készült könyvtartó fából, 12 000 egy kis szigetbeli többnyire halászból álló lakosok ajándékozták neki, bele lévén téve Shakespeare-nek egy dicsőítése, azon alkalomból, hogy Kossuth saját mondása szerinti Shakespeare-ből tanulta fogságában az angol nyelvet...”⁴

Az ajándékozók köre nem halászból, hanem löképp londoni munkásokból tevődött össze, a látogatók azonban valószínűleg pontatlanul idézték Kossuth szavait, hiszen a Kossuthot 1878-ban lelkereső Király Pál már sokkal pontosabb információkkal szolgált a *Vasárnapi Ujság* 1878-as évfolyamának hasábjain.⁵

A *The Examiner* című lap már 1851. november 22-én közzétette Douglas Jerrold felhívását: „A Kossuthot velünk megismertető rövid történeti műben az foglaltuk, hogy ő egy osztrák börtönben Shakespeare szavainak útmutatását követve tanult meg angolul. Egy angol néret felpeszdti az a gondolat, hogy a halhatatlan szász tegezeből származnak azok a nyilként fúródó szavak, röptükben magukkal ragadóak – szavak, melyek jegyverek, ahogy azt majd Auszriu tapasztalja. Nem lenne-e méltóságteljes tisztelgés annak a férfinak a lángelméje előtt, aki felkavarta nemzetünk szívét, ha Shakespeare műveinek egy példányával ajándékoznánk meg?” – mindenki csak egy pennyt fizessen, így is összegyűlik az összeg. A tervről beszámoló *The Eclectic Magazine* közli azt a történetet is, hogy Kossuth hogyan tanult meg börtönében angolul, egy szótár segítségével Shakespeare-t olvasva. Ez az epizód tehát már Kossuth első angliai tartózkodása idején is széles körben ismert volt, megtalálhatjuk az első Angliában és az Egyesült Államokban megjelent Kossuth-életrajzokban.⁶ Maga Kossuth is többször idézte Shakespeare-t első beszédeiben. Hogy hogyan hangzott Kossuth szájából a történet, mutatja egyik Amerikában elhangzott beszéde. Mint mondomta, fogságában tizenkét hónapig semmi olvasnivalót sem kapott, ezek után jutott el hozzá Shakespeare. „Megtaptam a könyveket, leültem, anélkül, hogy egyetlen szót is ismer-tem volna, s elkezdtem olvasni a VIHAR-t, ez volt az első Shakespeare-darab, két hétig dolgoztam rajta, mire túljutottam az első oldalon. Azt az elhatározást tettem, hogy nem haladok addig tovább, míg tökéletesen meg nem értem mindazt, amit addig olvastam; így folytattam, és fokozatosan ismertté vált előttem az ömök nyelve.”⁷ Az angol közvélemény tehát már 1851-ben jól ismerte a történetet, s az – ugyan később – beépült a magyarországi Kossuth-képbe is. A magyar nyelvű irodalomban legterjedelmesebb leírását Kossuth szavait idézve a már említett Király Pál-cikk tárja elénk: „Egyebek közl megmutatá Shakespeare-nek gyönyörű kiállítású munkáit, s egyszerűs mind említe, hogy hogyan tanult ő meg angolul...”⁸ Félév múltán azonban sok rimunkodásra megengedték, hogy könyveket hozathatok magamnak: de az engedély mellé oda tette az osztrák, hogy „nur nichts verfangliches!” No, a matematika csak nem lesz „verfanglich”, gondoltam, s kértem egy matematikát, de kaptam egyszerűs mind egy angol szótárt meg egy Shakespeare-t is. Hat hónapig dolgoztam az első 16 soron: mert a világért sem mentem volna át egyik szótól a másikra addig, míg az előbbinek minden ízét s minden ízének az okát ki nem sürkészttem. Hanem félév múlva tudtam is aztán angolul. – Az, hogy éppen Shakespeare-en tanult meg angolul, okozta azt – tette hozzá Király –, hogy midőn elmenekülése után Angliában egyszer nagy sürgetést szónokolnia kellett a nép előtt, beszédének kifejezésein és szónoki

fordulatain az angolok maguk elhámultak, sőt azzal gratuláltak neki, hogy az angol nyelvet gazdagította. S amint ő nyelvtanulásának fentebbi módját eléudva erősíte, hogy ő legföllebb csak a már feledésbe ment shakespeare-i remek kifejezéseket idézé emlékökbe az angoloknak; akkor jöttek angol munkások arra a gondolatra, hogy meglepjék Kossuthot Shakespeare házában Shakespeare szellemét tartalmazó mintázatával, melyre minden munkástól csak egy pennyt fogadtak el, s mégis meglepő hamarsággal készen lett a 3000 forintnyi vételár.”

A Kossuthral foglalkozó történeti irodalom persze már feltárta, hogy ez a történet a valóságot némelyest kiszélező legenda,⁷ mely Kossuth Angliába érkeztekor nyilvánvalóan mindenekelőtt arra szolgált, hogy az angol közvélemény jóindulatát és érdeklődését ezzel is felkeltse saját személyén keresztül a magyar ügy iránt. Az 1837–40 közötti hőrtónéveket részletesen feltáró Kosáry Domokos rámutat arra, hogy Kossuth már fogsága első hónapjától, május közepétől kezdve kapott könyveket, elsőként valóban Shakespeare-műveket is, pontosan azonban nem tudjuk, melyeket, hiszen az általa kapott könyvekről készített hatósági kimutatásban csak ennyi áll: BAUDRY'S COLLECTION OF ANCIENT ET MODERN BRITISH AUTHORS. Viszota Gyula feltételezése szerint ezek között szerepeltek a Shakespeare-drámák is.⁸ Arról is tudásunk van, hogy Kossuth távortól sem ekkor ismerkedett meg első ízben az angol nyelvvel. Kosáry megfogalmazása szerint „*azelőtt is foglalkozott már valamit az angollal, még pesti jurátus korában kezdett hozzá. De most tud rá először komoly figyelmet fordítani, amikor szüksége is van arra, hogy figyelmét koncentrálja.*” (242. o.) Szabad György is felhívja arra a figyelmet, hogy Kossuth már korábban is nagy érdeklődéssel fordult az angliai és amerikai politikai viszonyok felé. Palóczy László barátja 1835-ben egyik levelében tréfásan „Times Redactor”-nak címezte (41. o.). Hozzátehetjük mindehhez azt az elgondolkodtató tényt is, hogy az Országos Levéltárban őrzött Kossuth-gyűjtemény magában foglalja a *The Evening Post* és az *Albion* című, az impresszum tanúbizonysága szerint Stuttgartban megjelenő angol nyelvű kiadvány egy-egy 1835-ös példányát, s maga Kossuth is a következőket írja 1837 decemberében hőrtónéből anyjának: „*...ha francia könyvet kapok, egy szótárt kérek mellé, mert nem tudom, nem felejtettem-e sokat. 3. év óta többet olvastam angolul.*”⁹

Fogságából írt levelei azonban arról is tanúskodnak, hogy valóban nagy hatást gyakorolt rá Shakespeare művészete, hiszen soraiban újra és újra felbukkan „*az egyetlen Shakespeare*” alakja. Közismert tény, hogy időközben lefordította a MACBETH első felvonásának néhány jelenetét, majd a BUDAPESTI ÁRVÍZKÖNYV-ből értesülve, hogy Heckenast Gusztáv már korábban megjelentette Döbrentei Gábor teljes drámafordítását, felhagyott a munkával. A fordítás első jelenete már 1902-ben nyomtatásban is megjelent a *Vasárnapi Újság*ban, majd 1934-ben a kéziratot újra „felfedező” Hegyaljai Kiss Géza publikálta a teljes szöveget. Kossuth az 1840-es években a *Pesti Hírlap*ban megjelent cikkeiben is előszeretettel idézte Shakespeare egy-egy gondolatát. Mindez meggyőzően alátámasztja azt, hogy hőrtónéveinek meghatározó élménye volt a Shakespeare-drámákkal való találkozás.¹⁰

S ha a nyelvtanulásról szóló történet nem volt is minden vonatkozásban hiteles, azt, hogy Kossuth angol nyelvezetére valóban rányomta bélyegét az angol drámaíró művészete, jól mutatják a korabeli angol és amerikai visszaemlékezések, újságcikkek. Tudjuk, Kossuth milyen tudatosan készült első angol nyelvű szónoklataira, rávilágítanak erre Kutahiból, illetve Gibraltárból Pulszky Ferenchez intézett levelei. Az Amerikába történő távozást engedélyező török döntés kézhezvétele után még Törökországból a következőket írja: „*De ha jössz [Gibraltárba], hozd meg, ha nem jössz, írd meg,*

várákoznak-e veám valami ünnepeélyes fogadtatások, vagy valami »public dinner« kímjai. (Oh! Angol nyelv!!) Southamptonban a kikötéskor alkalmasint szolanom kellend, azon kívül nem bánom. sőt óhajtom, hogy még egy ünnepeélyes alkalman legyen szívemet kiönteni, de ez aztán legyen – ha akar lenni – olyan, hogy nyomjon politikailag is, ha rokonszenvre találok. Agitáció kezdete. De amint óhajtom ezt vagy azt, megint nem szeretném, hogy ide-oda rángassanak meghívásokkal, mert dolgom is van, és nem is tudok angolul improvizálni – semmitől sem félek annyira, mint a hamari leléléstől. Ezt tehát, édes Barátom, arrangierozd így, s ha van, amiért szeretnék (hamarébbi találkozásunk örömén kívül) már Gibraltárban látni, az, hogy mondanivalómat kijavítanád, s ismerve a körülményeket megmondanád, mit nem tanácsos mondani, s mit igen. Ez pedig fontos lehet; mert angol dictiót nem csak készíteni, de betanulni is kell, s erre idő kell. Vén a gyermek, rossz a feje.” Aggodalmait megismétli Gibraltárban papírra vetett soraiban: „Tudod, mennyire terhemre vannak individualiter a fetirozások – beteg is vagyok, és elfeledtem szólani, kivált angolul. De mennyire fogok az angol improvizációkkal boldogulni, nem tudom, félek, lelélem magamat...”¹¹ Kossuth angol nyelvű szónoklatainak erényeit méltató írások bőségesen állnak rendelkezésünkre. A beszédeinek átdolgozott kiadását sajtó alá rendező Francis W. Newman például így jellemezte stílusát: „Beszédei erőtelj és méltaságtól duzzadó tropikus erdő, a vegetáció hőisége, az önméltóság szivulaga.”¹² Gyakran nevezték beszédeit orientális színezetűnek, amelyek épp ezért ragadhatták meg olyannyira az angol és amerikai közvélemény képzeletét. Egyhangú volt az elismerés: idegenszerű kifejtésétől eltekintve Kossuth „az angol szónokokat is megszégyenítő” bámulatos tökéletességgel hánt az angol nyelvvel szónoklataiban.¹³ Amerikában valóságos divatot teremtett, a *The Dial* című, Chicagóban megjelent kiadvány 1881-ben a következőképp emlékezett erről: „...utánozták öltözetének különös vonásait, bizonyos szavak rá jellemző kiejtése heépiült a köznapi nyelvbe. Emellett megreformálta az öltözet egyik fontos darabját, mivel a »Kossuth-kalap« divatba jött, s különböző változatban máig megőrizte népszerűségét; a nagy szónok pedig szabadságot hozott az amerikai nemzet tagjainak fejébe, ha nem egyenesen szívébe. Ahogy kiejtette a »peoples« szót, olyannyira a »peeps« szóra hasonlított, hogy sűrűn használt szólássá vált valakit »peep«-nek vagy »poor peep«-nek nevezni.” Kossuth angliai méltatói is kitértek arra, hogy nemcsak mesterien használta, hanem gazdagította is a nyelvet, s nem csupán a lenni említett kedélyes értelemben. Nyelvezetét valóban „shakespeare-inek”, őt magát pedig „Shakespeare tanítványának” nevezték.¹⁴

Az 1853 májusában megrendezett gyűlés azonban – amint arra a már idézett korabeli visszaemlékezés is utalt – nemcsak elvont tisztelgés volt Kossuth oratóriai képességei előtt, hanem konkrét politikai motívumok is kitalinthatók mögötte. Az Amerikából Angliába való visszatérését követő hónapok ugyanis Kossuth számára kellemetlen események sorozatát hozták. A magyar politikai emigráción belül már 1851 decemberében megkezdődtek a konfliktusok. Szemere Bertalan, Batthyány Kázmér, gróf Esterházy Pál Kossuth elleni nyílt fellépése felszínre hozta az éles politikai összeütközéseket. A nemzetközi viszonyokban bekövetkező változások sem látszottak kedvezni a magyar ügynek, hiszen Louis Bonaparte III. Napóleon néven császárrá történő koronázása lényeges mértékben szűkítette a magyar politikai emigráció mozgásterét. Mindehhez járult 1853 tavaszán Mazzini sikertelen milánói felkelése, melynek bonyodalmaiktól Kossuth sem szabadulhatott. Az Angliára nehezülő osztrák politikai nyomást tovább fokozta a Ferenc József ellen 1853. február 18-án Libényi János által elkövetett merénylet, mellyel lehetséges felhajtóként az osztrák rendőrség igyekezett közvetlenül kapcsolatba hozni Kossuth nevét. Angliában hírek szállingóztak arról, hogy Ausztria kérni fogja a magyar politikai menekültek kiadatását, erre válaszul

ként Palmerston a parlamentben kijelentette: nem érkezett ilyen értelmű kérés a kormányhoz, de ha ez történne, vissza fogják azt utasítani. Ugyanakkor az angol rendőrség megfigyelés alá helyezte Kossuthot, több újságcikk is megjelent, amelyben azzal vádolták, hogy az angol törvényeket megsértve és visszaélve a politikai menekültnek nyújtott menedékjoggal, más államok rendjének erőszakos felforgatására tör. A támadások még élesebbé váltak az úgynevezett Hale-féle rakétaügy kibukkanása után. Hale üzemében szállításra előkészített rakétaágyúkat és hadianyagot találtak, s a gyár egyik emigráns munkása Kossuthot jelölte meg megrendelőként. Ez annál is hihetőbb lehetett az angol közvélemény előtt, mivel már korábban találgatások láttak napvilágot az Amerikában összegyűjtött és fegyvervásárlásra szánt pénzeszegek nagyságáról. Hivatalos eljárás azonban nem indult Kossuth ellen, mivel nem tudták rábizonyítani a vádakat, sőt a parlament radikális csoportja határozottan Kossuth védelmére kelt.¹⁵

Kossuth beszédében a közelmúlt valamennyi eseményére találunk utalásokat, igyekszik álláspontját tisztázni és ártatlanságát bizonygatni. A londoni munkásgyűlés tehát alkalmat nyújtott arra is, hogy a hivatalos szervek körében tapasztalt gyanakvás és vádaskodás ellenében az angol közvéleményhez forduljon és védelmet kérjen maga és emigránstársai számára.

A Shakespeare-ünnepségen elhangzott beszéd mellett az itt közlésre kerülő másik dokumentum Kossuth 1854. július 20-án James Robeyhoz (Stoke-upon-Trent) írott levele, amely az oxfordi Bodleian Library kéziratárában található.¹⁶ Az 1853–56 között folyó krími háború újabb lendületet adott Kossuth tevékenységének. A konfliktus kitörésekor úgy tűnt, elérkezett a pillanat, amikor az Oroszországgal szembeforduló nyugat-európai nagyhatalmak szembekerülnek a várhatóan Oroszország segítségére siető Ausztriával is, ez pedig majd kedvező helyzetet teremt a magyar politikai emigráció felkeltőzései számára. Ausztria azonban a semlegesség mellett döntött, s ezt követően az angol diplomácia fő törekvései Ausztria tekintetében arra összpontosultak, hogy megőrizték ezt a jóindulatú semlegességet. Kossuth nyilvánosság előtt elhangzott politikai állásfoglalásai során éles szavakkal ítélte el az önkényuralmi módszerekkel kormányzó Ausztria felé tett angol diplomáciai gesztusokat. Lengyelország és Magyarország példáját vetítette az angol közvélemény elé, 1854-es shelfieldi beszédében kijelentette: „az előbbi felnőgyelt tagjai és az utóbbi sápadt, vérző képe a felémelt ujját mutató *Banquo* szelleméhez hasonló figyelmeztető jelként kell lebegjen szemünk előtt”.¹⁷ Egész sor politikai gyűlésen, köztük Shelfieldben, Nottinghamban és Glasgow-ban fejtette ki álláspontját Lengyelország és Magyarország függetlenségének helyreállítására, valamint a brit titkos diplomácia megbélyegzésére vonatkozóan. Nagyon élesen és egyértelműen lépett fel a hivatalos brit külpolitikával szemben, éppen ezért érthető módon arra törekedett, hogy szavai a titkos diplomácia ellenében az igazi angliai közvélemény megnyilatkozásának egy elemeként s ne egy izgága politikai menekült elszigetelt akciójaként jelenjenek meg. A későbbiekben is gondot fordított arra, hogy már meghívása önmagában is nyilvános határozat alapján történjen, a pontos feltételek rögzítésével. 1857-ben például egy felkérésre a következőt válaszolta: „*En sohasem beszélek más-ként angol hallgatóságához, mint a nyilvános felszólítás biztosítéka mellett; és elnézését kérem, ha nem adok pozitív választ, sem igenlőt, sem az ellenkezőjét, pusztán előzetes kérdésösködésre, mert (nem lévén hivatalos előadó) érzelmimmal ellenkezik az a gondolat, hogy kitégyem magamat annak, hogy bizottságok összvitatásának «feltételeimet» (ahogy ön azt nevezi).*” A korábbi években is ehhez az elvhez tartotta magát, mutatja ezt az itt közölt levél. Iratai között fel-lehető egy ezzel szinte egy időben íródott másik levél, melyet ismeretlen személyhez

intézett Edinburghbe. Ebben szintén előzetes nyilvános gyűlés összehívását kéri, csakhát annak határozata alapján tekinti a meghívást hivatalosnak.¹⁸ James Robeynek küldött sorai azonban még többet tartalmaznak, hiszen részletes instrukciókkal látja el jövőbeli vendéglátóit, mintegy forgatókönyvet készít látogatásához. Robey levele(i) sajnos nem maradt(ak) fenn Kossuth iratai között, de enélkül is tudjuk, hogy Hanleyben 1854. augusztus 21-én valóban megrendezték Kossuth részvételével a tervezett ünnepséget, melyen Kossuth a korábbi beszédeiben kifejtett álláspontját erősítette meg. A szöveg angol nyelvű kéziratos fogalmazványa és nyomtatott francia változata megtalálható a Kossuth-iratok között. Kossuth bizonyára tervezte a szöveg magyar nyelvű megjelenését is, valószínűleg IRATAIM A MAGYAR EMIGRÁCIÓBÓL sorozatában, fennmaradt ugyanis kézírásával a beszéd első néhány oldalának magyar nyelvű változata is, mégpedig a következő jegyzettel ellátva: „*Hanley – Stafford megye (Staffordshire) agyagmű iparos kerületének fő helye. Ott vannak Wedgwoodnak, a pyrométer (magashőfokmérő) felfeltalálójának híres gyárai, melyekben a neve alatt világszerte ismeretes agyagiparművek készülnek Anglia e fontos vidékének iparos lakossága a keleti háború alkalmából már előbb gyűlést tartott Hanleyben; ott a sheffieldi és nottinghami beszédeimben fejegetett érvelést s ajánlott politikát magóévá tette; annak megfelelő határozatokat hozott s kérelmezéseket fogadott el; egyszersmind meghívott, hogy a dolgok újabb fordulata felől adjam elé nekik egy e végre tartandó népgyűlésen nézeteimet. E meghívás folytán tartottam e beszédet, mely francziára is lefordítottam, s külön röpiratban közzétételt.*” Kossuth tervezte mellékletként megjelentetni a gyűlés elnökének hozzá intézett üdvözlőbeszédét is, amelynek díszes pergamenre írott példányát maga az elnök nyújtotta át az ünnepség alkalmával. A pergamen ma is fellelhető a gyűjteményben. Nem véletlenül emelte ki Kossuth jegyzetében Francis Wedgwood nevét. Ő ugyanis augusztus 18-án a gyűlés szervezőbizottsága nevében értesítette Kossuthot a lefoglalt vasúti jegyekről, az útvonalról. Arra is javaslatot tesz, hogy szakítsa meg az utazást Barlastonban, ahol Wedgwood szívesen vendégül látná őt házában. Kossuth fent idézett jegyzete valószínűsíti, hogy a találkozóra valóban sor került.¹⁹

A gyűlésen elhangzottak egybecsengtek korábban már kifejtett nézeteivel, az itt közölt levél igazi érdekessége nem is magában az eseményben, hanem abban a tényben rejlik, hogy Kossuth sorai betekintést nyújthatnak a politikai emigráns finom egyen-súlyozást igénylő propagandagépezetének mindennapjaiba.

A magyar fordításban közlésre kerülő két szöveget a British Library, illetve a Bodleian Library szíves engedélyével közlöm fordításomban. Ezúton is köszönetet mondok e két intézménynek. A Shakespeare-ünnepségen elhangzott beszéd szövege négy ponton megszakad. A kézirat egyik lapjának papíryanagából középen hiányzik néhány sornyi rész, két lapváltás esetében pedig minden bizonnyal hiányoznak pótlólagos oldalak. A *The Illustrated London News* beszámolójában ugyanakor idézi a beszéd néhány részletét, s ennek alapján a szöveg egy ponton kiegészíthető, a pótlást szögletes zárójelben közlöm. A fennmaradó három folytonossági hiányt [...] jelöléssel jelzem.

Kossuth beszéde a londoni Tavern Hallban 1853. május 6-án

Az idő és a körülmények gondos mérlegelése után már Amerikából való visszatérésem előtt elhatároztam, hogy többé nem tartok beszédet a nagy nyilvánosság előtt Angliában. Olyannyira elveszítettem stílusom könnyedségét és a gyakorlottságot a szónoklástan művészetében, hogy aligha kerülhetem el azt, hogy ne álljak most zavart, ta-

pasztalantlan kezdőként, amikor tört angolsággal ismét csak megsértem azt a nyelvet, melyen Shakespeare írt, s mellyel Douglas Jerrold épp az imént bővílte el fülemet. Félek, a nyelv melódiaja megtörik nehézkes nyelvem rostjain, mintha a hárla húrjait egy vaskéz fémes ujjai érintenék meg. Mégis az a megtiszteltetés, amelyben ez alkalommal részesültem, ez az ajándék, az ajándékozóik személye, az unnepség időpontja, az ajándékozás módja olyan tiszteletteljes elismerésre és hálára kötelez, hogy önök valóban gyerekes, színlelt újjongással vádolhatnak, ha elmulasztanám kifejezésre juttatni azokat a mély érzelmeket, amelyeket a kedvességük, vigasztalásuk és figyelmességük becses jeleként átnyújtott ajándék bennem felkeltett, s nem mondanék néhány meleg és őszinte köszönő szót.

Mylord! Ezen az estén további értékes jelét vehettem át annak a barátságának és együttérzésnek, amellyel egy más éghajlattal, más eredettel, nyelvvél, vallással, szokásokkal és politikai szervezettel rendelkező nép tisztelte meg országomat. Amikor újjászületik Magyarország, és véget érnek a nemzeti szerencsétlenség megpróbáltatásai, a nemzet esarnokába helyezik és csodálják majd ezeket a jeleket; történiék velem hármi is, haljak-e vagy éljek – Istenre bízom magam –, a fenn a magasban lakozó közös Atyát tisztelő nemzetiségeket az emberiség nagy családjába egyesítő testvéri kötelékek emlékeként tartják majd számon azokat! Az idős magyarok gyermekeik gyermekeivel ezek elé járulnak, hogy megtanítsák unokáikat az embertársaik iránt érzett igaz, testvéri érzésekre; s elmondják, miként érdemeltük ki a világ rokonszenvét, hogyan harcoltunk hátrán, és hogyan szenvedtünk vonakodás nélkül a szabadságért és a hazáért. Arra is figyelmeztetik majd őket, hogy legyenek méltók erre a rokonszenvre, éljenek bölösen az általunk számukra biztosított szabadsággal, és védelmezzék eltökélten.

Uraim! Engedjék meg, hogy kijelentsem: ez sokkal illőbb lesz értékes ajándékukhoz, mint hogy az ártatlan öröm önző egoizmusával csak magam és gyermekeim felvidítésára használjam, szerény kandallómra helyezve. Úgy hiszem, uraim, megengedik nekem, hogy ezt a nemes ajándékot, az itt elhangzott nemes szavakkal együtt még tiszteletreméltóbb célok érdekében használjam. Mélyebb jelentést is hordoz az Önök értékes ajándéka. Nemzetemé az, nem pusztán személyes tulajdonom. Ekként fogom tisztelni és nagy becsben tartani.

Shakespeare művei! – a külső megjelenése maga is értékes kincsé teszi, nemes példánya az angol tipográfiai művészetnek; s emellett még, feltételezem, Mr. Charles Knight kiadása, azé az úré, aki mindenkinél többet tett annak érdekében, hogy népszerűsítse Shakespeare-t, s akít az olesó irodalom kiadása érdekében kifejtett áldásos szolgálataiért oly nagyra becsül az angol nép. Shakespeare művei, azé a hatalmas géniuszé, aki sugaraít az emberek tanítására, az érzelmek megneimesítésére és a szíveket felvillanyozó örömszerzésre vetette; ezek a ragyogó sugarak győzelmesen áthatolnak a mi túlságosan is anyagias korunk sötétségén, s fényük csak egyre ragyogóbbá válik, ahogy az egyik kor a másik után leveti sötétségét; ott fénylettek a múlt századaiban és ott fénylenek a jövőben is e nagyság halandó maradványainak sírja felett. És annak a Shakespeare-nek ezeket a munkáit ajándékozták nekem, aki börtönömben – melyet azért kellett elszenvednem, mert szabad sajtót követeltem hazám számára –, mondom, nekem, aki akadozó nyelvemmel hazám erényeit, hiányait és reményeit képviselem, s ő ebben utat mutatott számomra a népes angolszász faj szívéhez, mely a leghatalmasabb ezen a földön, és az egyedüli szabad nép! Miért tulajdonítunk ilyen általános jeleget ennek az ajándéknak, Mylord, amikor az akkor is kincs lenne, ha egyetlen nagy-lelkű barát gesztusát jelentené csupán?

Ennek az ajándéknak az értéke nem pusztán ennyi. Van itt még valami, mégpedig a legfontosabb dolog, ami távoli hazámban, a Duna partján sok szomorú szívet fog boldogsággal eltölteni, ez pedig nem más, Mylord, mint az a tény, hogy Shakespeare ezen kötetei húszezer angol munkásember ajándéka!

Mert, Mylord, nem félek kijelenteni, az a közvélemény hangját szólaltatja meg!

Pennyk és pennyk, melyeket a tulajdon legnemesebb jogcíme, a becsületes kemény munka nemesített – ez Anglia népének érzelmeit tárja elénk, Mylord! Pennyk és pennyk, ebben a formában Anglia népének az elnyomottakkal való együttérzése nyilvánul meg. Az pedig nemigen törődik a külföldi despoták haragos tekintetével, pedig azoknak sokan szeretnek hízelegni és tetszeni.

Persze tudom, Mylord, hogy azt a húszezer munkást, aki most megtisztelt engem, nem lehet Anglia népével azonosítani, de ők Anglia népéből léptek elő, csontok ők annak csontjából, vér annak véréből, gondolatainkban és érzelmeinkben a nép gondolatait és érzelmeit testesítik meg, másként nem is tehetnek. A nép romlatlan, spontán megnyilvánulásaiban pedig az emberiség isteni eredetének legtisztább bizonyítéka nyilatkozik meg; a nép egyszerű természetes véleménye gyakran helyesebb politikát nyit meg előttünk, s a legműveltebb politikus számára is sokkal meghízhatóbb vezetőként szolgálhat, mint az eltorzult diplomácia kicsavart szofisztikája – ahogy Shakespeare is sokkal több igazságot, szépséget és tanulságokkal teljes filozófiát meríthetett a természet világos forrásából, mint kora skolasztikus vitáiból.

Valóban, Mylord, ha érzem ennek a húszezer együttérző hangnak a súlyát; Ont látom az elnöki székhelyben, akinek nevét az elnyomottak már régóta köszönettel szívükben azonosítják a bőkezű liberális, igazságos és emberbarát magatartással: látva a valódi műveltség férfait, akiket Anglia szeret és tisztel, s akik jól megérdemelt hírnevüket adták ehhez a köznép által támogatott kezdeményezéshez, s magukra vállalták, hogy tolmácsolják mindazt, amit a nép gondol és érez; látva körülöttem a következetes hazafiúságukért honfitársaik szilárd bizalmát élvező férfiakat, az igazi szabadság és haladás elismert bajnokai közül olyanokat is, akiket a nép e nagy birodalom dicsőséges sorsa fölötti örökös feladatával bízott meg, s kik súlyt adtak jelenlétükkel ennek az eseménynek: nem hiszem, hogy túlzásokra ragadtatom magam akkor, ha feltételezem, [...]

Nincs közvélemény! Miért akkor a kontinens despotáinak túlságosan is nyilvánvaló félelme, amivel állandó mozgásban tartják hóhérukat, haditörvényszékeiket és kémik hadlát: éppen ez a félelem mutatja meg egyértelműen, hogy igenis az egész világon létezik közvélemény, amely megbélyegzi őket.

Nagyon is jól tudják, hogy támogassa őket akár milliónyi bajonett, nincs olyan erő a földön, amely hosszú időre fenn tudná magát tartani a világ közvéleményének megvetése ellenében; nagyon is jól tudják: nincs ok olyan ügy végső győzelmébe vetett hitről lemondani, melyet a világ közvéleménye támogat! Ismervé ha nem is mindegyik, de az európai hatalmak által követett politikai irányvonalat, valószínűleg egyetlen despota sem érez amiatt félelmet, és azt sem várhatjuk, hogy Anglia majd harcba száll a világszabadságért; nem ettől tartanak, de jól tudják, hogy míg a világ közvéleménye együttérzésével erőt ad az elnyomottaknak, azok milliói soha nem veszíthetik el reményüket, hiszen a világ közvéleménye a bátorítás soha el nem apadó forrása számukra, maga az anyaföld – ezt testesíti meg az Anteusról szóló monda is –, mely minden bukás után új erőt és elkötelezettséget lehel a nép óriásába! Kijelentem ezt most, és a történelem igazolni fog: mindaddig, míg bírjuk a közvélemény rokonszenvét, el-

nyomott nemzetünk soha nem válnak reményvesztettekké, s legkevésbé sem akarnak reményeiktől megválni. előbb vagy utóbb elnyerik szabadságukat. Nem kétségbeesve, hanem a kedvező pillanatot várva állnak készen, s hogy az elérkezik, oly bizonyos, mint az, hogy magunkon érezhetjük a mindent látó vigyázó szemet. Ahogy a gyermek nem tudja megállítani a guruló farönköt, s a föld rengését sem tudjuk egy vékony póznához való rögzítéssel csillapítani, és lehetetlen a habzó árt kimerni egy szita segítségével, vagy egy hurrikán erejét megtörni papírvitorlával – ugyanígy nem lehet feltartóztatni az események gyorsan gördülő menetét sem, az alkalom el fog érkezni, és az elnyomott nemzetek maguk mögött érezve a láradhatatlan eltökéltségüket támogató közvélemény erejét, szabaddá, egészen biztosan szabaddá fognak válni. Ámen.

Ezért folyamodnak a reszkető despoták odahaza nap mint nap a hóhér és a terror eszközeihez, miközben külföldön minden elképzelhető fortélyal és cselszövészel próbálják elhallgattatni vagy megzavarni a világ közvéleményét!

Mondják-e az előbbire egy szomorú példát?

Emlékeznek arra, hogy Libényi gyilkosságot kísérelt meg Ferenc József ellen, akit nevezhettek Ausztria császárának, de aki egészen bizonyosan nem Magyarország királya.

Én határozottan nem vagyok az az ember, aki gyilkosokat akar menteni vagy igazolni kívánja tetteiket, bár Önök is mindannyian megtanulták egyetemeken Brutust hősként és hazaliként tisztelni. Csak azon csodálkozásomnak adok hangot, hogy mindazok, akik jogosan elítélték Libényi büntetését, nem találtak hasonló szavakat más gyilkosságok megbélyegzésére. De ezt inkább az ő lelkiismeretükre hagyom. Azonban miután Libényi keze lesújtott, Kempen tábornok üzenetet küldött a haditörvényszékhez, mely szerint a magyar politikai behörtönzöttek óriási táborából négy embert azonnal szállítsanak át Pestre, hogy kivégezhessék őket. A haditörvényszék – jól figyeljenek a szóra, uraim – még egy osztrák haditörvényszék is azt a választ adta, hogy sajnálatos módon nem tudják a kívánt áldozatokat Excellenciája rendelkezésére bocsátani, mivel az adott pillanatban nincs elítélt rab, s mindazokkal, akiket halálra lehetett ítélni, már buzgón végeztek. Nos, Kempen válasza a következő volt: Ha senki nem áll az Önök rendelkezésére, akkor majd én kijelölök négyet, akik akár bűnösök, akár nem, meghalnak. Így is tett. A haditörvényszék kifogást emelt, mivel a megjelölt személyek tárgyalása már lefolyt, és semmiféle főbenjáró bünt nem tudtak rájuk bizonyítani, csak gyanították egyikőjükről, de bizonyítani nem tudták, hogy azonos Noszlopyval, öt tízevi börtönbüntetésre ítélték, másikójukat pedig szintén vélelmezés alapján Jubállal, nővérem gyermekeinek egykori nevelőjével azonosították, és négyévi börtönbüntetésre szabták ki rá, a másik két személyre is börtön várt. Kempen válasza: elítéltek-e vagy sem, nem számít, meghalnak. Ezek után egy új különleges törvényszéket földolgoztak össze nagy sietségben, elítélték és kivégezték őket.

Minderre azért volt szükség, hogy elretentsék a politikai gyilkosokat? Nem! A politikai gyilkosok, ha már egyszer eltökélték magukat az emberi erkölcsöt megsértő tetteikre, nem félnek a haláltól. Kezdve az ókori *Mexosszal* [sic!] *Charlotte Corday*ig és azután *Libényi*ig minden példa azt bizonyítja, hogy a halál gondolata nem retenti el őket. Miért volt szükség annak a gonosz, a törvényesség látszatába hurkolt gyilkoságnak a megisméllésére, amelynek a halhatatlan emlékü *Balthány Lajos* esett áldozatul hasonló körülmények között? Miért? Hogy megfélemlítsék a közvéleményt odahaza, és hogy megzavarják azt külföldön, mivel oly nagyon félnek tőle.

Szerencsére azonban elvakult aggodalmukban néha nagyon is furcsa lépésekre ragadtatják magukat. Több hónap óta már visszavonult életet élek, a közvélemény együttérzése országom ügyének köszönhetően velem volt. Ebben biztos voltam, Anglia népének egyenes, tisztességes és becsületes szíve nem változtatja erkölcsi vonzalmait szélkakas módjára. Az emhereknek azonban természetesen van más dolguk is, mint mindig a szegény letaposott Magyarországról beszélni, ha erre nem nyílik külön alkalom, s az én nevem hónapokig alig-alig bukkant fel. Ők pedig azt gondolták, elérkezett az idő, a közvélemény támogatása már nem áll a háta mögött, támadjuk meg. Nos, azt akarták, hogy a közvélemény újra kinyilvánítsa álláspontját. Most megkapják; s még többet is kaphatnak belőle, ha kívánják, anélkül hogy nekem bármit is kellene tennem. A régi jó Anglia igazságérzete megteszi majd a magáét.

De mi adja ennek a közvéleménynek a kulcsát? Mi a legbensőbb magva annak a megiszteltetésnek, amelyben ma részesültem?

Shakespeare neve emlékezetemben 1837-et idézi fel. Törvény szerinti jogom védelméért börtönbe zártak, míg nem nemzetem általános felháborodásának hangja kiszabadított fogságomból. Hónapokig egy dohos kamrában ültem egyedül, nem láthattam az eget és a földet, meg voltam fosztva attól a kimeríthetetlen vigasztaló forrástól is, melyet a nagylelkű természet nyújt a szerencsétleneknek és szenvedőknek. Könyv sem állt rendelkezésemre, hogy olvassak, sem toll az íráshoz, csak az Isten, nyugodi lelkiismeretem és az elmélkedés volt velem. Nagyon félelmetes azonban ez a magányos lét, amikor a képzelődő szemet semmi sem regulázhatja meg. A képzelet kiterjeszti rettenetes szárnyait, és az elmét varázserejű szárnyalásával olyan baljóslatú vidékekre repíti, melyekről a filozófia még csak nem is álmodik. [Elmém minden erejét összegyűjtöttem, és megálljt parancsoltam a veszélyes szárnyalásnak. Sikerült is, de elkezdtem félni önmagamtól. Ezután kértem fogva tartóimat, adjanak valami olvasnivalót. Lehet, válaszolták, de csak semmi politika. Nos, adjanak nekem Shakespeare-t egy angol nyelvtan és szótár kíséretében, ezt biztosan nem fogják politikai jellegűnek tekinteni.] Természetesen nem, szólt a felelet, s megkaptam. Ott ültem képzelődve felette. Hónapokig pecséttel lezárt könyv maradt számomra, éppúgy, ahogy Champollion tekintett a hierogliphákra, s ahogy még megfejthetetlenek számunkra Layard asszír emlékei. De végül világosság gyűlt bennem, és én olthatatlan szomjúsággal ittam pereméig csordult csészékkel az örömteli tanulás és a tanulságos öröm tiszta forrásából. Így sajátítottam el azt a kis angoltudást, amivel rendelkezem, s egyúttal még valami mást is. Tanultam belőle – politikát. Hogyan? Politikát Shakespeare-hől? Igen, uraim. Mi más a politika, mint az emberek társadalmi körülményeire alkalmazott filozófia? S mi a filozófia, ha nem a természet és az emberi szív ismerete? S ki hatolt inkább ezen titkoknak rejtett mélységeibe, mint Shakespeare? Ő a nyersanyagot adta számomra, a szemlélődő elmélkedés pedig tovább esiszolta azt. Különös fordulatokkal teli évek múltak el felettem, az állandó megterhelő munka a hazafi, a publicista, a törvényhozó, a miniszter és végül a hazáját két birodalom jogtalan támadásával szemben védelmező kormányzó számára, mondhatom, nem hagyott időt, majd később a törökországi száműzött létben alkalmat sem arra, hogy felfrissítsem az ismeretséget hallgatagságában is ékesszóló mesteremmel. Csakugyan azt gondoltam, hogy már régen elfelejtettem azt a kicsit is, amit az Önök nyelvből az ő segítségével megtanultam; egészen addig a napig, amikor néhány külföldi lap²⁰ szét nem kurtolta a világban, hogy micsoda dicsőséges feladat vár Lord Dudley Stuartra, aki majd Angliába érkezésem után városról városra kísér, mint egy egzotikus vadállatot, s ékesszóló-

lását arra lesz kénytelen pazarolni, hogy bemutasson engem Anglia népének, én pedig majd csak – a távoli nyugatról érkező bennszülött indián módjára – kifejezően hajlongok valamiféle morgó kiáltás kíséretében, nem lévén képes egyetlenegy angol szót sem kiejteni; azon a napon, mondom, southamptoni kikötésem után kedves és nagy-lelkű barátom, Mr. Andrews még félig tengeribetegén lekísért a városházára, s felkért, hogy magam mondjak köszönetet a megtisztelő fogadtatásért. Valósággal reszkettem a feladat láttán, de tanárom lángelméje széttépte az emlékezetemet borító fátyolt, és az angol emberek megértéssel fogadták tudatlanságom nehézkességét. Azóta nyolc hónapon keresztül itt és Amerikában New Yorktól a nyugaton fekvő St. Louisig, majd a déli New Orleansig és Mobile városáig, ezután visszatérve a lakóinak műveltségéről és az általános jólétről híres Massachusetts államig, több mint hatszáz alkalommal kellett beszédet tartanom. Szónokoltam városi magisztrátus tagok, városok és korporációk küldöttsége, az Egyesült Államok képviselőháza és szenátusa előtt, beszéltem emberek ezreinek itt és ott, válaszolnom kellett korunk legkiválóbb szónokainak, akiknek tökéletes mesteri tudása mellett az én oratori képsségeim jelentéktelenné zsugorodtak. Meg kellett szólalnom egyetemek termeiben, ahol – hogy az egyik amerikai szónok szavait idézzem – az élet ügyeit formálják, nagyvárosokban, melyek lakóinak százezrei gyűltek össze, hogy nyilvánosan tiszteletüket tegyék előttem, megjelentem népes emberfolyamok találkozóponyjain, szabad emberek milliói hallgatták dadogó hangomat. És milliónyi szabad embernek nyújtottak örömet dadogó szavaim; míg nem – az izgalmak elülte után, melyeket magam óvatosan igyekeztem nem felkavarni újra – húszezer angol munkás már-már költői kedvességgel ily nagyhecsű formában biztositott engem barátságáról és támogatásáról.

Minek köszönhető mindez, Mylord, pusztán csak szegényes angoltudásomnak? Bók az csupán idegenül csengő kiejtésemnek, mely élesen sérti az angol ember fulét? Mi adja a magyarázatot, hiszen azon milliók közül, akik meghallgatták szavaim, az utolsó is sokkal jobb angol nyelvtudással rendelkezik, mint amit én valaha is remélhetek a magam számára?

Vagy szónoki ügyességemmel magyarázható ez? Nem álszerénység az, ha kijelentem: soha nem pályáztam szónoki hírnévre. Jobban szerettem cselekedni, mint beszélni, s ezt érvényesítettem is. De még ha valamiféle különös lélekvándorlás útján belém költözött volna is Démoszthenész lángelméje vagy Cicero tehetsége, szónoki hírnevem megkopott volna akkor is a nyolc hónap leforgása alatt tartott hatszáz beszéd után. Kilenczizedüket valóban csak szánalomra méltó szónoklatnak lehetne nevezni. A szónokokra nem leselkedik veszélyesebb ellenség, hírnevük nagyobb ellenele, mint az, ha túl gyakran és túl sokat beszélnek.

Mi ad magyarázatot hát az engem ért megtisztelő gesztusokra s az általam felkavart közvéleményre? Az, hogy olyan hűrt pendítettem meg, mely minden becsületes ember szívében zengő visszhangra talál, hiszen tárgyam a „szabadság” volt, az a szó, mely önmagában is megdobogtatja az ember szívét, és az öröm vagy együttérzés könnyeit csalja szemébe; országom erényeiről és meg nem érdemelt szerencsétlenségéről szoltam, vérvő képét tartottam a világ elé – ez nem hagyhatja hidegen az emberi szívet, elkerülhetetlenül felforrallja vérét az önkényuralkodók ellen, gyűlöletet ébreszt az igazságtalansággal és a despotizmussal szemben, olyan tárgy ez, mely szomorúságával még az utca köveit is megindíthatja.

A szabadság szeretete, az országom és minden elnyomott szenvedő felé forduló együttérzés rejtőzik a közvélemény ezen megnyilvánulásai mögött, e közvélemény

közvetítője az a húszezer nemes gondolkodású munkásember és Önök mindannyian, akik jelenlétükkel megtisztelték ezt az összejövetelt.

Ezért mondtam, hogy ajándékuknak mélyebb értelmet tulajdonítok, nemzetemé az, s akként fogom tisztelni és nagy becsben tartani.

Én magam a kertész vagyok, az általam összegyűjtött gyümölcsök nemzeteméi, s amit ma külön örömmel fogadok, az, hogy Magyarország népe hátorítást merít majd az angol közvélemény rokonszenvének ezen újabb jeléből.

A legjobban úgy köszönhetem meg az Önök ajándékát, ha szeretett népem nevében ígéretet teszek arra, hogy kivárjuk a mi időnket, kitartunk a szenvedések, a meghurcoltatás, elnyomatás időszakában, nem esünk kétségbe, a nehézségek nem téríthetik el akaratunkat nemzetünk jogainak helyreállításától, függetlenségének és szabadságának visszaszerzésétől. A despoták tombolhatnak elvakult vad haragjukban, megütédelhetik a magyar hazafiak sorait, de a büntetés ideje elérkezik majd. Igen, Mylord [...] a haldokló áldozatok Istenhez intézett utolsó imájával keveredve – de semmiféle földi erő nem akadályozhatja meg az elnyomók fejére kiáltott átkot, mert Isten létezik a mennyben, és igazság uralkodik majd a földön is; öntözheti hazafiaknak a despoták parancsára kiontott vére a haza földjét, és kutyák nyaldoshatják mindazt, ami halandó volt e vérben, de nincs oly erő e földön, mely megakadályozhatná, hogy annak halhatatlan atomjai felemelkedjenek a Mindenhatóhoz, ahogy Ábel vérével is történt. A mártírok teste férgék étkévé válhat a hideg sírban, de halhatatlan lelkük az Örökkévalóság trónusához járul, hogy ott közös imában kérjenek igazságot letaposott hazájuk számára – ott fognak állni, számuk légiónyi, látom őket lelki szemeimmel. Napról napra újabb áldozatokkal tölthetik meg a börtönöket, hogy végül a tolvajokat és gonosztévőket szabadon kelljen bocsátani avégett, hogy helyet adhassanak a meghurcolt hazafiaknak, száműzöttek serege széledhet szét a nagyvilágba, némelyeket közülük megtörhet nyomorúságuk, másokat ellepheti a rejtőzködő kének hada; s az otthon maradt névtelenek milliói pedig halhatatlan lelkükkel és abban melengedett szent törekvéseikkel vonszolhatják hallgatagon láncukat, könny sem csillog szemükben – annak forrása már elapadt, szájuk sem kiált átkot, túl szenvedélyes az ahhoz, hogy szavakja öltöztessék. Mindez megtörténhet, és még sok minden más is; de nincs oly földi erő, amely meghékítené az embert elnyomott helyzetével, nincs erő, mely arra készítené, hogy elégedettséggel fogadja egyéni, társadalmi és nemzeti jogainak semmibe vételét, megnyugvással lássa, hogy nemzetét az elviselhetetlenül súlyos adóterhek pusztá fizetőjévé alacsonyítják, az csak saját elnyomásának, az erőszaknak, az önkényes hatalomnak az érdekeit szolgálja anélkül, hogy mindezért cserébe magáénak mondhatná akár a vallási szabadság vagy a polgári jogok, a politikai szabadság, a nemzeti lét, akár a személybiztonság, a vagyonbiztonság vagy legalább bizonyos anyagi jólét értékeit, csak azt látja, hogy mindezt egy idegen despotikus uralom letiporta. Nincs oly erő a földön, mely arra vehetné rá az embereket, hogy szeressék a despotát és gyűlöljék nemzeti hazájukat. Nincs erő, mely elérhetné, hogy Magyarország és Olaszország ne megvetéssel és gyűlölettel tekintsen a kegyetlen és pusztító osztrák dinasztiára. [...]

Ezeknek a tényeknek alapján az igazság és az ahból származó, szemünk előtt lejátszódó szükséges, elkerülhetetlen és – ki merem jelteni – sorsszerű következmények rávilágítanak arra, milyen megvetésre méltó csalás és tettetés a despoták és segédhadjuk részéről azt feltételezni, hogy ha nem létezne néhány úgynevezett összeesküvő, Olaszország megszeretné az osztrák önkényuralmat, és Magyarország is meghétkülne kimondhatatlan szenvedéseivel és az őt sújtó csapásokkal.

Összeesküvők! Az emberi lélek számára szent dolgok nevére mondom, az elnyomók azok, ők azok, akik összeesküdtek Isten, az emberiség és a világ hékéje ellen! Ők teszik Európát forrongó vulkánná, s rengetik meg a kontinens társadalmának alapjait.

Nagyon kérem Önöket, olvassák el a magyar függetlenségi nyilatkozatot, meg fogom azt nyomtatásban jelentetni, hogy emlékezetébe idézzem a világnak – feltéve, hogy nem ütközik az az Önök törvényeibe –, nagyon kérem, olvassák el, azok után szeretném látni, ki az, aki a Magasságos színe előtt kijelentené, hogy Ferenc József „kiváló ifjú, népének reménye”, népének reménye! Oh! Mindenható Isten! S majd meglátjuk, hogy kit fog a romlatlan és megronthatatlan közvélemény árulónak és összeesküvőnek nevezni!

Összeesküvők! Neveznék-e Önök összeesküvőnek a férget, mely fájdalmasan vonaglik az őt halálra taposó láb alatt: összeesküvő-e a rovar, mely az őt szétzúzó sarok felé csíp? Vagy a tavasz, mivel arra vetemedik, hogy megolvassza a tél jegét, és a természetbe új, virágzó életet leheljen? A szabadság pedig életet jelent az embernek, lakjék hárrhol, különösen az a magyar szívnek. A szabadság teszi emberré az embert, az ember és a nemzetek szabadság nélkül csak a gazda hasznára nevelt háziállatok, s nem öncéljaikat követő lények. Az ember és a nemzetek azonban arra teremtettek, hogy létezésük célja önmaguk legyen, de azzá csak a szabadság útján válhatnak. Ezért a szabadság az ember öröme gyújtó reménye, melengerett kívánsága, vágya, olthatatlan óhaja és vágyakozása a halhatatlanságra. Csak ha tudatlansággal, öntudatlansággal megöljük az emberi lelket, csak akkor akadályozhatjuk meg, hogy a nemzetek szabadság után törekedjenek. Talán létezhetnek nemzetek efféle hideg érzéketlenségre szorított állapotban, de azok számára a szabadság, mint vakon született gyermek számára a fény, ismeretlen kincs. De mi, magyarok?! Nem vagyunk ilyenek, ismerjük a szabadságot, megízleltuk azt, szívünk vérével megfizettünk érte, s az isteni, az emberi és a nemzeti jog legnyilvánabb letiprásával fosztattunk meg attól. Életünk végéig küzdeni fogunk érte minden becsületes eszközzel, utolsó csepp vérünkig, amint tette azt Csehországban Zizka.

Ha ezt egyesek összeesküvésnek hívják, tegyék. Ezt az összeesküvést soha nem tudják majd feltartóztatni – kijelentem a Magasságos színe előtt: az Önök országának védelmét élvezve, mindenkor szigorúan betartom annak törvényeit, de amíg csak élek, nem szűnök meg lohogni a szabadságért, hűséges maradok hazámhoz, jövője nem tölt el kétségbeeséssel, hanem továbbra is a pillanatra készen állva várom a nagylelkű Gondviselés kezéből a megfelelő alkalom gyújtószikráját, hogy az országomra nehezedő törvénytelen elnyomás alóli felszabadulás szent lángját kelthessem éleire abból.

A legnyomorultabb lény lennék, ha másképp cselekednék. Amikor nemzetem törvényhozó testülete, mind a felsőház, mind a képviselőház egyhangú szavazással Magyarország kormányzójává választott, és a nép milliói, megyéről megyére, városról városra megerősítették ezt a választást, esküt kellett tennem arra, hogy egész életemet országom jogai, szabadsága és függetlensége védelmének szentelem. Elhangzott esküm Isten és a nép előtt, így a hazafi szívének törekvései a közjó érdekében a legmagasabb helyre emelt ember esküvel megerősített kötelességeivé váltak. Nem követelek magamnak annak megfelelő méltóságot és címet, de megkövetelem az esküszavához hű becsületes ember címét. Az a tény, hogy egy idegen despota lerohanta országomat, nem tette semmissé ezt az esküt, nem is mentett fel a hazafi kötelességei alól, sőt a hazámra nehezedő elnyomás súlyosbodásával inkább még tovább erősödtek ezek a kötelezettségek.

Végezetül azokat a nemrégiben történt eseményeket illetően, amelyekre tisztelt szónokaik már utaltak, úgy vélem, a leghelyesebb magatartás az, ha nem ereszkedem ebbe a tárgyba ezen alkalommal. Hiszem, hogy illő volt részemről bizonyos tényeket a közvélemény tudomására hoznom, de az is illő, hogy az angol emberekre bízom annak eldöntését, hogyan határozzák meg és védelmezik az angol szabadságjogokat. Megalázó körülményeim ellenére annyit talán mégis megjegyezhetek, hogy éppen a tegnap este a képviselőházban történtek – melyek híre milliók szívét örömmel tölti el – adják új és ragyogó bizonyítékát annak, hogy Anglia szabadsága, az elnyomottak reménye és vigasza biztos lábakon áll, mivel az angol emberek védelmére kelnek. Az Önök feladata az, hogy meghatározzák azokat a feltételeket, amelyek mellett Anglia továbbra is a politikai üldözöttek menedéke maradhat. Mi ismerni kívánjuk ezeket a feltételeket, hogy azok tudatában azokhoz szabhassuk fellépésünket, köszönettel elfogadva vagy köszönettel visszautasítva az Anglia intézményei által nyújtott politikai menedékjogot. Anglia intézményeiről beszélek, hiszen nem valamiféle személyemnek szóló kegy vagy a magyarokat megüsztelő külön jog alapján részesültünk oltalomban, folyamodhat ahhoz Ferenc József is, ha egyszer elúzik Bécsből, vagy akár maga a pápa – talán sor kerül erre is, s akkor még többet is kaphatnának ők, amiről mi, a szabadság szegény áldozatai még csak nem is álmodhatunk. Mi csak azt remélhetjük, hogy az angol intézményrendszer és az Angliában érvényesülő szabadságjogok világszerte elismert tekintélye megnyilarkozik ügyünkben is; miközben azonban őszintén tiszteletben kívánjuk tartani törvényeiket, s én magam is ígérhetem, hogy akarattal soha nem fogok véteni ellenük, azt nem kívánhatják tőlünk, hogy lemondjunk szívünk szent céljairól és megtagadjuk hazafiúi kötelességeinket. Ez azonban nem fenyeget bennünket, bizonyosak vagyunk ebben, élvezve az Önök parlamentjének védelmét, és magunkon érezve az angol közvélemény ügyelő tekintetét. Bizonyosak vagyunk ebben, uraim! Engedjék meg, hogy az Önök szavait idézve mondjam, bizonyosak vagyunk abban, hogy sohasem kell elmondanunk magunkról: azoknak az embereknek, akik mások házaiban élnek, meg kell elégedniük azzal, amit kapnak, nem várhatják, hogy családtagként bánjanak velük. Bízunk abban, hogy a közvélemény nemcsak védelméhez vesz bennünket, hanem együttérzésének hatalmas erejével továbbra is erőt ad ahhoz, hogy ne veszítsük el elnyomott nemzetünk jövőjébe vetett hitünket. Azért remélem, hogy eljön az elnyomott nemzetek ideje is, mivel Daniel Webster szavaival élve, a művelt világ közvéleménye a puszta erőszak, elnyomás és önkényes hatalom legyőzhetetlen és engesztelhetetlen ellensége, mely – Milton Angyalaihoz hasonlóan – élő erő minden ízében, s csak megsemmisítve halhat.²¹

Ezzel végzem beszédem. Fogadják őszinte köszönetemet és szívből jövő hálámat.

Kossuth levele James Robeyhoz

Alpha Road Regents Park 21.
London, 1854. július 20.

Uram!

Részemről megtiszteltetés, hogy jelezhetem, megkaptam július 15-i küldeményét, melyhen arról értesít, hogy egy Hanleyben megalakult bizottság határozata alapján meghívnak a Potteries vidékére, részt veendő egy gyűlésen, melyet a most folyó háborúhoz kapcsolódóan átfogóbb értelemben a szabadság, azon belül pedig Lengyelország ügyének támogatására rendeznek.

Kérem, hogy a megüszteltetést fogadó alázatos köszönetnyilvánítással együtt továbbítsa a tisztelt bizottsághoz alábbi válaszomat.

Miután már jó néhány alkalommal kifejtettem nézeteimet Nagy-Britanniának a jelenlegi háborúban tanúsított politikájáról, arra a komoly elhatározásra jutottam, hogy helyzetemhől adódó kötelezettségeimmel nem állna összhangban, ha további gyűléseken vennék részt, de politikai megfontolások is ezt tanácsolják – hacsak nem tűnik ki egyértelműen egy a részvételem nélkül lezajlott korábbi gyűlés határozataiból, hogy nézeteimet a fő elvek tekintetében támogatja az ország közvéleménye.

Teljes mértékben meg vagyok győződve arról, hogy ha a mozgalom számottevő erővé akar válni, és befolyásolni kívánja a kormány politikáját, a népből kiinduló spontaneitás képét kell magára öltenie, s nem szabad egyes személyekhez kötődnie; más-különbén ugyanis ürügyet szolgáltatunk a kormánynak arra, hogy súlytalan jelenségnek tekintse, és azt állítsa, hogy a fellépés nem az általam hirdetett eszmék támogatottságának köszönhető, hanem pusztán személyes tényezőkre vezethető vissza.

Ezért a következő a véleményem: Előadtam indokaimat; ismernem kell a közvélemény nyilvánosan kimondott ítéletét; más-különbén a jövőben rám váró lehetséges feladatokra tekintettel nem pazarolhatom erőfeszítéseimet hiábavaló akciókra.

Következőképp ha a fontos Potteries kerület lakói – dicsérendő módon – valóban komolyan cselekvésre határozták el magukat, engedjék meg azt tanácsolnom a tisztelt bizottságnak, hogy oly módon járjon el, amely kedvezően befolyásolja az ügyet, és nemcsak számomra teremti további megjelenési lehetőséget a közvélemény előtt, hanem világosan alulról jövő kezdeményezés formáját adja a mozgalomnak, enélkül annak nem lehet számottevő hatása ebben az országban.

A következő alázatos javaslatot teszem az eljárásra vonatkozóan:

Hívjon össze a tisztelt bizottság egy népes gyűlést, melyen „a Potteries kerület lakossága kinyilvánítja nézeteit Mr. K[ossuth]nak a jelenlegi háborúval kapcsolatban Sheffieldben, Nottinghamban és Glasgow-ban kifejtett nézeteivel kapcsolatban”.

E gyűlésen számos kitűnő szónokuk közül néhányan vázolják fel fő vonalaiban a kérdést, és javasolják, hogy a résztvevők akaratukat határozatlanul hozzák nyilvánosságra (csak a lényegét és nem a pontos megfogalmazást illetően, ahhoz a szöveghez hasonlóan, amelyet engedelmükkel mellékelek).

E határozat meghozatala után a tisztelt bizottság egy másik határozatot hozhatna arról, hogy „a gyűlés teljes egyetértéssel fogadta Mr. K[ossuth]nak ebben a fontos ügyben Sheffieldben, Nottinghamban és Glasgow-ban kifejtett álláspontját, s hogy nézeteit személyesen is kifejttesse, egyúttal helyeslésük jeleként is, meghívja őt a Potteries kerületben tartandó második gyűlésre stb.”.

Megüszteltetés kijelentem, hogy nemcsak köszönettel elfogadom majd a meghívást, és ellátogatok Hanleybe, de valódi nyereségnek fogom tekinteni azt az ügyre nézve, mert méltó lesz azoknak a nemzetiségeknek hálájára és szívből jövő nagyrabecsülésére, amelyeket közvetlenül érint Anglia magatartása a jelenlegi vészhelyzetben.

Egy elféle népi-élet összehasonlíthatatlanul többet nyomhat a latban, mint száz gyűlés, melyet az én szerény angol szónoki tudásom meghallgatására hívnak össze.

Egy ilyen ítélettel az agitáció azonnal a közvélemény erejének szintjére emelkedne; enélkül viszont jobb, ha nem bocsátkozom olyan tevékenységbe, ami megmarad a pusztá időtöltés keretei között.

Amennyiben alázatos javaslataim egyetértésre találnának a tisztelt bizottság tagjainál, és sikeresen valóra válnának, készen állok az útra a bizottság által meghatározott

hármely napon – ha négy-öt nappal azelőtt értesítenek az időpontról –, és részt veszek azon a második gyűlésen. Célravezető eszközként azt is javasolnám, hogy az elnöklő személy majd a fent említett, az előző gyűlésen elfogadott határozat felolvasásával üdvözljön engem, kiegészítve azt tetszése szerinti megjegyzésekkel, valamint jelentse ki, hogy az összejövetel az én további elmondandóimmal megerősíteni szándékozik az adott kérdésben már kinyilvánított álláspontját; ezek után megtisztelve érezhetem majd magam, hogy a gyűléshez szólhatok; ezt követően egy másik határozatot kell indítványozni, előterjeszteni és elfogadni, amelyben a gyűlés leszögezi, hogy még inkább meggyőződött az előző határozatban rögzített nézetek igazságáról; s arról is szülessen döntés, hogy a külügyminiszteren keresztül egyenesen Őfelségéhez, a királynőhöz intéznek petíciót.

Ha megfelelő időben tudósítanak engem az első, „a közvélemény ítéletét kinyilvánító gyűlésről”, beszámolok arról néhány országos lapban.

Ha az adott kérdésben elhangzott beszédeimnek nyomtatott változata hozzájárulhat a mozgalom sikeréhez, a sheffieldi és nottinghami beszédeimnek tetszés szerinti mennyiségű példányait rendelkezésre tudom bocsátani egypenny, csaknem névleges árért, illetve néhány százat akár ingyen is, ha igénylik; sor kerül majd glasgow-i beszédeim megjelentetésére is ugyanazon az áron.

Kifejtettem tehát javaslataimat a Bizottság előtt, kérem, értesítsenek döntésükről.

Tisztelettel, kiváló nagyrabecsüléssel és külön szívélyes üdvözléssel az Önök engedelmes és alázas szolgája.

Kossuth L.

Jegyzetek

1. British Library Kézirattár, Add. 22 170. IN COMPLETE SPEECH AUTOGRAPH DELIVERED ON THE OCCASION OF A COPY OF THE WORKS OF SHAKESPEARE BEING PRESENTED TO HIM BY WORKING MEN'S PENNY SUBSCRIPTIONS. Az eseményt megemlíti: Lukács Lajos: MAGYAR POLITIKAI EMIGRÁCIÓ 1849–1867. Bp., 1984. 127.; Vas Zoltán: KOSSUTH LAJOS ÉLETE. Bp., 1965. I. köt. 679.

2. KOSSUTH IN EXILE: A SKETCH. By John Hilson. Esq. Jedburgh. Reprinted from *Kelso Chronicle of 27th June*. Manchester: A. Ireland & Co. 16.; PRESENTATION OF THE SHAKESPEARE [sic!] TESTIMONIAL, TO KOSSUTH. *Illustrated London News*, 1853. május 14. 373–374.; *The Examiner*, 1853. május 7. 300. – Lord Dudley Stuart befolyásos angol arisztokrata, a lengyel és magyar emigráció lelkes támogatója. Jelen volt Kossuth southamptoni fogadásán 1851-ben, több alkalommal közvetített Palmerston és Kossuth között. Thomas Kabdebo: LORD DUDLEY STUART AND THE HUNGARIAN REFUGES

OF 1849. *Bulletin of the Institute of Historical Research* Vol. XLIV, November 1971. 258–267. – Douglas Jerrold angol dráma- és regényíró, a *Punch* című lap állandó munkatársa. A Kossuth tiszteletére elhangzott beszédéről megemlékezik az angol nemzeti életrajzi lexikon is: „Bár egy-két alkalommal határozottan beszélt a nyilvánosság előtt, nevezetesen a *Shakespeare-ajándék* Kossuthnak történő átadására szervezett ünnepségen, azonban mindig is utálta a nyilvános szónoklatot, s nemegyszer előfordult, hogy helesült tiszteletére.” THE DICTIONARY OF NATIONAL BIOGRAPHY. Ed. Sir Leslie Stephen–Sir Sidney Lee. Oxford University Press, 1921–1922. Vol. X. 788.

3. *The Illustrated London News*, 1853. május 14. 373. – A CZEGLÉDI SZÁZAS KÜLDÖFTSÉG KOSSUTH LAJOSNÁL. Bp., 1877. 82.

4. Király Pál: LÁTOGATÁS KOSSUTHNÁL. *Vasárnapi Újság*, 1878. 37. sz. 589–590

5. *The Examiner*, 1851. november 22. 746.; ELOQUENCE OF KOSSUTH. *The Eclectic Maga-*

zine, February, 1852. 216–221. Lásd: AUTHENTIC LIFE OF HIS EXCELLENCY LOUIS KOSSUTH. London: Bradbury and Evans, 1951. KOSSUTH AND „THE TIMES”. By the author of THE REVELATIONS OF RUSSIA. London: Charles Gilpin, 1851.

6. Idézi: THE LIFE OF LOUIS KOSSUTH. By P. C. Headley. Auburn, Derby and Miller, 1852. 49.

7. Dénes A. Jánossy: GREAT BRITAIN AND KOSSUTH. *Extrait de Archivum Europae Centro-Orientalis* III. (1937) fasc. 1–3. 53–190.; Kosáry Domokos: KOSSUTH FOGSÁGA. *Magyarágtudomány*, 1943. 2. sz. 217–264. 3–4. sz. 400–430.; Szabad György: KOSSUTH POLITIKAI PÁLYÁJA ISMERT ÉS ISMERETLEN MEGNYILATKOZÁSAI TÜKRÉBEN. Bp., 1977.

8. Kossuth börtönbeli olvasmányainak jegyzéke. MTA Kézirattár K 304/38. Kiadta: Viszota Gyula (szerk.): GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN IRÓI ÉS HÍRLAPI VITÁJA KOSSUTH LAJOSSAL. I. rész. Bp., 1927. 685–689.

9. *Album. A Weekly Chronicle of Literature, Science and the Fine Arts.* no. 3. 1835. január 18.; *The Evening-Post* no. 154. 1835. december 24., no. 155. 1835. december 26. MOL R 90 I. 28. I. 30.; Kossuth levele: MOL R 90 I. 49., első kiadása: RÉGI OKIRATOK ÉS LEVELEK TÁRA. 1906. 2. füzet. 87.

10. V[árnai] S[ándor]: KOSSUTH MINT MŰFORDÍTÓ. *Vasárnapi Újság*, 1902. 37. sz. 592–596.; Hegyaljai Kiss Géza: KOSSUTH LAJOS MACHFORDÍTÁSA. *Budapesti Szemle*, 1934. 234. kötet. 75–90. Lásd még: Bayer József: SHAKESPEARE DRÁMÁI HAZÁNKBAN. 1–2. Bp., 1909; Csabai Tibor: KOSSUTH LAJOS ES AZ IRADALOM. Bp., 1961; Dávidházi Péter: „ISTEN MÁSODSZÜLÖTTJE”. A MAGYAR SHAKESPEARE-KULTUSZ TERMÉSZETRAJZA. Bp., 1989; KOSSUTH LAJOS IRATAI 1837. május–1840. december. S. a. r. Pajkossy Gábor. Bp., 1989. 606.

11. Kossuth levele Pulszky Ferenchez. Kutahia, 1851. augusztus 22. OSZK Kézirattár Fond 67/53., Gibraltár, 1851. október 14. Un. Fond VIII/537.

12. SELECT SPEECHES OF KOSSUTH. Condensed and abridged by Francis W. Newman. London: Trübner & Co. 1853. V.

13. BRITISH PREJUDICES AND FOREIGN POLITICIANS. *Sunday Times*, 1855. április 1. Idézi: Haraszti H. Éva; i. m. 120.

14. KOSSUTH'S EXILE. *The Dial*. Vol. 1. May, 1880 to April, 1881. Chicago: Jansen, McClurg & Co., 1881; *Littell's Living Age*. Vol. XXXII. January, February, March, 1852. 131., 139.

15. Lásd Lukács Lajos és Vas Zoltán idézett művét; Somlyói Tóth Tibor: A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ ANGLIAI BONYODALMAI. In: DIPLOMÁCIA ÉS EMIGRÁCIÓ „KOSSUTHIANA”. Bp., 1985. 141–163.

16. Bodleian Library. Kézirattár Ms Eng lett d. 173. ff. 155^r–156^v.

17. AUTHENTIC REPORT OF KOSSUTH'S SPEECHES ON THE WAR IN THE EAST AND THE ALLIANCE WITH AUSTRIA AT SHEFFIELD. June 5, and at Nottingham, June 12. 1854. 3.

18. KOSSUTH LAJOS ANGOL LEVELE 1857-BŐL. Ford. Vámbéri Ármán. RÉGI OKIRATOK ÉS LEVELEK TÁRA. 1905. 3. füzet. 52–53.; Kossuthlevélfogalmazvány. London, 1854. július 12. MOL R 90 I. 2280.

19. MOL R 90 I. 2293–2298.

20. Kossuth egyik korábban Bostonban elhangzott beszédében, melyben kitér börtönbeli nyelvtanulásának történetére is, megnevezi ezen újságok egyikét: *Augsburg Gazette*. KOSSUTH IN NEW ENGLAND. Boston: John P. Jewett & Co. 1852. 106.

21. John Milton: ELVESZETT PARADICSOM. VI. könyv. A felhasznált fordítás Jánossy István munkája. Magyar Helikon, Bp., 1969. 160.

Köszönetet mondok Czuczányn Lórántnak, hogy felhívta figyelmemet a The Illustrated London Newsban megjelent tudására.